

»TOVARNA JE VSE UNIČILA«

Socialni spomini domačinov in domačink na opuščanje kmetijstva v Beneški Sloveniji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 25. 11. 2022

Izveček: Članek obravnava socialne spomine prebivalcev Nadiških dolin, ki se nanašajo na opuščanje kmetijske dejavnosti v drugi polovici 20. stoletja. Te spomine kontekstualizira z zgodovinskimi procesi, ki so vplivali na omenjeno transformacijo – osredinja se na industrializacijo Furlanske nižine, novozgrajeno infrastrukturo, izplačevanje pokojnin, menjavo generacij, potres in (nad)nacionalne agrarne politike. Ugotavlja, da je vprašanje kmetijske dejavnosti, z njo pa tudi obdelane kulturne krajine, v domačinskih predstavah pomembno, saj se kaže kot osrednja komponenta v zamišljanju lokalne identitete.

Ključne besede: Nadiške doline, Beneška Slovenija, kmetijstvo, opuščanje, socialni spomin, modernizacija

Abstract: The article discusses the social memories of the inhabitants of the Natisone Valleys, regarding the abandonment of agricultural activity in the second half of the twentieth century. Those memories are contextualized with the historical processes that influenced this transformation – industrialization of the Friulian Plain, newly built infrastructure, pensions, change of generations, the earthquake, and (supra)national agrarian policies. It concludes that the issue of agricultural activity, and the cultivated cultural landscape as its consequence, is meaningful for local perceptions, since it appears as a central component in imagining local identity.

Keywords: Natisone Valleys, Slavia Veneta, Agriculture, Abandonment, Social Memory, Modernization

Uvod

V članku analiziram socialne spomine domačinov in domačink na opuščanje kmetijstva v Nadiških dolinah (Valli del Natisone)¹ in jih umeščam v zgodovinske procese, znotraj katerih so se dogajali. Opuščanje kmečkega načina življenja je v dolinah tema, ki pogosto spontano vznikne v pogovoru s prebivalci in prebivalkami. Razlog za to je, da so opuščanje kmetijstva in spremembe, ki so temu sledile, mnogi prebivalci in prebivalke doživeli v času svojih življenj, posledice opuščanja pa so izrazito prisotne – tako v preobražanju krajine (prim. Agnoletti 2013: 79) kot v spremembi navad, vsakdanjega življenja, medsebojnih odnosov in demografije v dolinah. Nezanemarljivo pri pomenu, ki ga ima ta tematika v emskih percepcijah prebivalcev in prebivalk, je tudi to, da nostalgичno spominjanje kmečkega načina življenja, torej ideje o tem, »kako so včasih živeli«, zasedajo pomembno mesto v predstavah o lokalni kulturi in identiteti (prim. Brumen 2000).

Kmetijstvo je bilo v Nadiških dolinah pred drugo svetovno vojno temeljna ekonomska dejavnost (glej Musoni 1898: 6–9; Musoni 1914: 67–93; Turnšek 1954a; Turnšek 1954b: 9–10). Po vojni je postopoma prišlo do opuščanja kmetijstva, kar je danes najbolj opazno v zaraščanju senožeti, kamnitih zidov in neposredne okolice vasi ter stez,

ki so jih povezovale (glej npr. Ruclli 2003). V besedilu ponazarjam, kako se teh procesov spominjajo domačini in domačinke in svoje tedanje odločitve razlagajo v luči kompleksnega spleta zunanjih dejavnikov, pa tudi naravnih danosti in dogodkov. Na ta način razloge za opuščanje kmetijske dejavnosti rekonstruiram na podlagi socialnih oz. kolektivnih spominov (Halbwachs 2001) prebivalcev ter jih umeščam v širši kontekst modernizacijskih procesov. Dasiravno bo bralec oziroma bralka v besedilu naletel tudi na osebne spomine na opuščanje kmetijstva, pa se na kolektivne spomine osredinjam zato, ker se osebni spomini pogosto naslanjajo na kolektivne, tudi tako, da so tolmačeni z obče uveljavljenimi interpretacijami in tako odsevajo splošno razpoloženje nosilk in nosilcev kolektivnega spomina glede obravnavanega vprašanja. Spričo pogostosti te tematike kot predmeta razprav med družbenimi akterji in akterkami se zdi, da povedano marsikdaj presega osebne izkušnje sogovornikov in sogovornic ter da že sodi na raven kolektivnega spomina. Glede na manko historiografskih raziskav opuščanja kmetijstva v Nadiških dolinah mi pričevanja sogovornikov služijo kot opora pri osmišljanju preteklosti. V besedilu pa ustrezno razločim dele, v katerih navajam spomine sogovornic in sogovornikov, ter tiste, ki jih črpam iz zgodovinskih virov (Musoni 1898; Musoni 1914; Brnaški 1945; Turnšek 1954a; Turnšek 1954b) in analiz (Stavrianos 1981; Viazzo 2014; Kalc 1994; Kalc 1997; Bacarella 1999; Kalc 2000; Farolfi in Fornasari 2011; Agnoletti 2013; Kalc 2018). Ko spomini prebivalcev ne spovpadajo z zgodovinskimi viri, jih na podlagi teh virov kritično preverim.

¹ Zemljepisna imena v dvojezičnem območju zapisujem v slovenski standardni in italijanski različici. Za zapis imen v slovenščini se zgledujem po Merku (2006). Medtem ko pri naselbinskih imenih poimenovanji v obeh jezikih navajam v celotnem besedilu, italijansko poimenovanje za nenaselbinska imena zapišem le ob prvi omembi.

Pri rekonstrukciji procesa opuščanja kmetijstva in razlogov zanj torej sledim spominom svojih sogovornic in sogovornikov, ki pa jih ustrezno kontekstualiziram. Osredinjam se na izseljevanje v tujino in v druge italijanske dežele v obdobju takoj po drugi svetovni vojni, po industrijskem razvoju Furlanske nižine v 70. letih pa v proizvodne centre znotraj dežele Furlanije-Julijske krajine (Friuli-Venezia Giulia). Poleg tega je v obravnavanem obdobju na življenje prebivalcev in prebivalke vplival potres leta 1976, ki ga prebivalke in prebivalci v spominjanju na nedavno preteklost dolin pogosto tolmačijo kot prelomnico. Na odločitve o opuščanju kmetijstva so vplivali tudi ukrepi države, med njimi izplačevanje pokojnin in agrarne politike. V povezavi s kmečkim načinom življenja prav tako ni mogoče obiti topoloških značilnosti obravnavanega območja. Nadiške doline se nahajajo v predalpskem svetu, ki je hribovito območje z omejenimi viri in katerega razvoj je bil tudi v času industrializacije omejen. Zaradi hribovitosti je namreč vsaka kmetijska dejavnost otežena, saj je pri delu treba nositi bremena v klanec, uporaba strojev pa na strmih pobočjih večinoma ni mogoča. Med sogovorniki in sogovornicami je sicer sklicevanje na posamičen razlog za opuščanje kmetijstva redko – najpogosteje je bila odločitev za opuščanje posledica spleta okoliščin, možnosti ter lastnih aspiracij posameznikov in posameznic, kot so jih doživljali v specifičnem zgodovinskem obdobju druge polovice 20. stoletja.

V besedilu obravnavam Nadiške doline Beneške Slovenije,² ki ostaja etnografsko malo raziskano območje (toda glej Matičetov 1948; D'Arnonco in Matičetov 1951; Perusini 1978; Dapit 1995; Ravnik 2003, 2008; Kozorog 2013, 2014; Ledinek Lozej 2019; prim. Steinicke idr. 2016: 50). Članek metodološko temelji na terenskem delu. V vasi v občini Srednje (Comune di Stregna) v Nadiških dolinah sem bivala od sredine maja do sredine novembra 2021. V tem času sem opravila približno 50 polstrukturiranih intervjujev, številne neformalne pogovore ter izvajala opazovanje z udeležbo, predvsem na številnih dogodkih,

2 Med avtorji, avtoricami in prebivalkami ter prebivalci ni konsenza o tem, katera območja severovzhodnega dela Italije zajema poimenovanje Beneška Slovenija. Najširši obseg tega poimenovanja zajema Rezijo, Tersko dolino, Karnajsko dolino in Nadiške doline (glej npr. Stranj 1989: 25; Kalc 1997; Rutar 1998: 4), vendar taka percepcija po mojih etnografskih izkušnjah med prebivalci in prebivalkami omenjenih dolin ni posebej razširjena. V literaturi najbolj pogosto poimenovanje vključuje Tersko, Karnajsko in Nadiške doline (glej npr. Bufon 1992; Kozorog 2014), kar se sklada s prevladujočim emskim razumevanjem, čeprav to lahko zajema le ožje pojmovanje – torej le Nadiške doline (le izjemoma pa emsko pojmovanje zajema tudi Rezijo) (glej Tomasetig 2010; Banchig 2013; Banchig, Likar in Gosgnach 2019). Na terenu je sicer najbolj pogosto poimenovanje Benečija. V italijanski so v rabi izrazi *Slavia* (glej Clavara 2000), *Slavia Italiana*, *Slavia Friulana*, *Slavia Veneta* (glej Perusini 1978; Dapit 1995; Jaculin 1996: 10). V svoji razpravi v Beneško Slovenijo uvrščam tako Terske kot Nadiške doline, vendar v članku obravnavam zgolj slednje.

ki so se v dolinah zvrstili v poletnih mesecih. Moje sogovornike in sogovornice družijo podobna usoda – mnogi izmed njih so za določeno obdobje emigrirali in živeli izven dolin, vendar pa so ohranjali vez z izvornim okoljem in se bodisi vrnili za stalno bodisi se vračajo sporadično – ob koncu tedna, čez poletje, med dopusti. Redkejši so vseskozi živeli v domači vasi in se dnevno vozili na delo. Poleg emigracije jih povezuje poreklo iz obravnavanih dolin, skupni socialni spomini in pripadnost generaciji, odraščajoči v času, ko je potekalo opuščanje kmetijstva. V raziskavo sem vključila prebivalke in prebivalce vseh dolin,³ vendar sem imela zaradi kraja bivanja največ sogovornikov iz višjih predelov – predvsem iz občin Srednje (Comune di Stregna) in Dreka (Comune di Drenchia).

Modernizacijski procesi

Modernizacija je v različnih časovnih obdobjih vplivala na prebivalke in prebivalce celotnega sveta. Povzročila je predrugačenje načinov življenja, preseljevanje ljudi in korenite družbene spremembe (glej Wolf 1998: 36–37; Eisenstadt 1999). Spremembe načinov življenja, ki so sledile tem zgodovinskim dogodkom, so občutili tudi prebivalci in prebivalke Nadiških dolin. Ti se v sodobnosti sprememb spominjajo tako: »Svet se je obrnu kompletno«⁴ (Ustni vir 1, 24. 9. 2021); »tudi naša Benečija se je spremenila pred mojimi očmi« (Ustni vir 2, 7. 10. 2021); »odkar sem bil otrok do sedaj je, kot bi pripovedoval o zgodbah iz prazgodovine«⁵ (Ustni vir 3, 16. 6. 2021).

3 Med Nadiške doline spadajo Arbeška (Valle dell'Erbezzo), Rečanska (Valle del Cosizza), Sovodenjska (Valle dell'Alberone) in Nadiška dolina (Valle del Natisone).

4 Pri prepisovanju ne zasledujem dialektološkega zapisovanja narečja, pač pa izseke iz intervjujev zapisujem tako, da iščem kompromis med knjižno slovenščino in narečjem, pri čemer se zgledujem po Brumen (2000) in Mlekuž (2003). Izgovorjavo sem tako približala knjižni slovenščini (npr. pri izgovoru *takuo* pišem *tako*), določene narečne izraze pa sem pustila, kot so jih sogovorniki izgovorili (npr. *koštalo*). Italijanske besede, uporabljene pri pogovoru, prevajam v knjižno slovenščino, razen ko so te spregane ali sklanjanje po pravilih narečja. Zaporedja besed ne spreminjam. Zapisi v narečju so uveljavljeni tudi pri pisanju domačinov in domačink (oba lokalna časopisa – *Dom* in *Novi Matajur* – pišeta prispevke tudi v narečju, razširjeno je tudi pisanje narečne poezije in proze (glej npr. Trusgnach 2000; Battistig idr. 2004; Trusgnach 2022). Intervjuje, ki sem jih naredila v italijanskem jeziku, prevajam v knjižno slovenščino. Vsi navedki sogovornic in sogovornikov, ki so zapisani v knjižni slovenščini, so torej moji prevodi.

5 V povezavi z jezikovno podobo Nadiških dolin gre omeniti različne jezikovne kompetence nosilcev slovenske jezikovne tradicije. Pri tem opažam, da pripadniki in pripadnice starejše generacije pogosteje obvladajo narečje, ki ga tudi uporabljajo za medsebojno komunikacijo, kar je manj prisotno pri predstavnicah in predstavnikih srednje in mlajše generacije. Slovenski standardni jezik uporabljajo predvsem posamezniki, ki so angažirani v društvi slovenske manjšine. Standardni jezik je prav tako bolj razširjen med mlajšo generacijo, kar pripisujem vplivu Večstopenjske šole s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom Pavel Petričič (Istituto comprensivo con

Spremembe načinov življenja, ki jih opisujejo sogovornice in sogovorniki, so v veliki meri povezane z opuščanjem kmetijstva in posledičnim izseljevanjem iz dolin. Sogovorniki in sogovornice se spominjajo obdobja, ko je bilo kmetijstvo v Nadiških dolinah temeljna ekonomska dejavnost (glej tudi Battistig 2019), in obdobja postopnega opuščanja kmetijstva, ko so ga polagoma začele nadomeščati druge dejavnosti, ter ju primerjajo z današnjo situacijo. Predvsem starejši sogovorniki in sogovornice se v spominih na svoje otroštvo pogosto sklicujejo na prehransko samooskrbnost družin (za kritiko podmene o avtarkiji alpskega prebivalstva glej Viazzo 2014), gosto naseljenost vasi (glej Kozorog 2014b) ter obdelanost krajine (za primerljive etnografske izsledke iz bližnje Trente prim. Vranješ 2005). To primerjajo z današnjim stanjem, ko le redkokdo še prideluje hrano: »An delal smo samo domače senožeta, grunt, njive, kar smo pridelal, smo pridelal. [...] Smo delal naš grunt, ni bilo druge reči« (Ustni vir 4, 28. 5. 2021). Podobno sogovornik iz občine Srednje (Comune di Stregna) pripoveduje o prejšnji generaciji, ki je živela drugače, kot v sodobnosti živi njegova generacija: »Te stari, k so prov živel za svet, od sveta [od zemlje]. K sem bil majhen, smo živel, kar nam je dal svet« (Ustni vir 5, 19. 2. 2020).

Socialni spomin prebivalcev o pomenu kmetijstva kot temeljne ekonomske dejavnosti v preteklosti sovpada z zgodovinskimi viri. Ti navajajo pomen gojenja sadja in vrtnin ter živinorejo,⁶ v manjši meri tudi obrtništvo (Musoni 1898: 6–9; Musoni 1914: 67–93; Turnšek 1954a; Turnšek 1954b: 9–10; Predan 1973: 36; Panjek in Beguš 2014: 37). Glede na pogoste navedbe o samooskrbnosti pa bi lahko na to, sicer predalpsko, območje aplicirali analizo mita o avtarkiji prebivalcev Alp v preteklosti, ki jo je razvil antropolog Pier Paolo Viazzo (2014). Čeprav se prebivalstvo v spominjanju na obdobja pred drugo svetovno vojno neredko sklicuje na samooskrbnost, pa hkrati v spominih na ista obdobja poudarja pomen začasnega izseljevanja, pa tudi izmenjav ali prodaje izdelkov v nižino. Tudi v zapisih najdemo številna pričevanja o izseljevanju pred drugo svetovno vojno (Musoni 1914: 52; Brnaški 1945: 75; Matičetov 1948: 21; Turnšek 1954b: 10; Ravnik 2003: 28; Ruttar in Zanini 2010), poleg tega pa tudi o prodaji dobrin izven dolin (Musoni 1898: 6; Pascolini 1992: 48; 14; Kalc 1997: 195; Ravnik 2003: 41; Ledinek Lozej 2019: 103), kar ne sovpada s spomini prebivalstva na samooskrbnost in izoliranost tega območja.

insegnamento bilingue sloveno-italiano Paolo Petricig). Neredko pa prebivalci Nadiških dolin ne obvladujejo in ne uporabljajo nobene zvrsti slovenskega jezika. Jezikovna podoba Nadiških dolin je sicer kompleksna, zato naj ta posplošitev služi zgolj za ilustracijo.

6 Špela Ledinek Lozej navaja, da je bilo do sredine 19. stoletja razširjeno pašništvo drobnice, po privatizaciji skupnih pašnikov v tem obdobju pa je, predvsem zaradi večje donosnosti, prevladala govedoreja (Ledinek Lozej 2019: 95–96). Po tem obdobju so govedo večinoma redili v hlevu, do 60. let prejšnjega stoletja pa je bilo ponekod prisotno tudi planinsko pašništvo (glej Pascolini 1992; Ledinek Lozej 2019).

Prebivalci in prebivalke se v povezavi z obdobjem druge polovice 20. stoletja spominjajo, da je ekonomija Nadiških dolin postopoma postajala vse bolj odvisna od območij onkraj dolin, kar potrjujejo tudi raziskovalci (Kalc 1997; Mlekuž 2002: 63–74; Pascolini 2002). Izdatno izseljevanje prebivalcev in prebivalk v industrijsko v bolj razvite kraje ali območja, kjer je bil mogoč dostop do drugih virov zaslužka, predvsem v rudarstvu (glej npr. Kalc 1997; Clavora 2017), je potekalo v kontekstu odsotnosti industrijskega razvoja Nadiških dolin. Te so bile namreč zaradi svoje hribovitosti in obmejne lege deležne razvoja v manjšem obsegu kot druga območja (Kalc 2000: 185). Izseljenstvo je v tem obdobju postajalo vse manj sezonsko, kar pomeni, da so se izseljenci redkeje vračali v doline (Kalc 2000), po čemer lahko sklepamo, da je izseljevanje vplivalo tudi na postopno večjo ekonomsko odvisnost ljudi od zunanjih trgov, posledično pa na opuščanje kmetijstva v dolinah. Sogovornik se teh procesov spominja takole:

Tako sej začelo zgubjat [opušcat kmetijstvo]. Že kar sem biu jst otrok [...]. Jst se zmislsem [...] 60. leta, so mel malo manj vsi šele krave, so mel prase an vse. Toda potle so začel takoj [opušcat] ... Ja. Potle, kar je pršu denar, so mogli iti v Čedad [Civiale del Friuli], so mogli kupit, so mogli kupit meso an vse, ni konvenilo [se ni splačalo] več držat prase an vse. Ja. kar so mel palanke [denar] so mel kupit, potle kar so hodil od vašega kraja [prodajalci z jugoslovanske strani], je konvenil [se je splačalo] kupit [pridelke, ki so jih prodajali]. (Ustni vir 26, 7. 9. 2022)

Izkušnjo izseljenstva so imeli skoraj vsi sogovorniki in sogovornice, kar dodatno priča o razširjenosti tega fenomena. Poleg lastnih izkušenj izseljenstva pa so prebivalke in prebivalci izseljevanje doživljali tudi z vidika spremenjenih družbenih dinamik v vaseh – predvsem zaradi vse bolj očitne izpraznjenosti vasi.

Za ponazoritev doživljanja teh premen se sogovornice in sogovorniki nemalokrat sklicujejo na demografske statistike in podatke o številu krav na občino: »V 50. letih je bil popis v občini in so naštehi dva tisoč glav krav in tisoč osemsto oseb. Medtem ko danes smo se znašli s 370 ljudi, in če štejemo krave, so pet, šest« (Ustni vir 3, 16. 6. 2021). Prebivalec druge občine pove: »V naši občini so ble vič ku dva tisoč živale, ne, krave. In tako, zdaj nimamo niti enga« (Ustni vir 6, 15. 7. 2021). Poznavanje in navajanje tovrstnih podatkov ne kaže le na spomine prebivalk in prebivalcev na znatne transformacije v dolinah, pač pa kaže tudi na to, da jim je tematika opuščanja kmetijstva, izseljevanja in sprememb, ki so temu sledile, osebno pomembna. Spremembe, kot se jih spominjajo, se seveda niso dogajale zgolj v Nadiških dolinah, temveč so posledica širših družbeno-političnih procesov. Eric Wolf opisuje, kako so različne celine postopoma postale del svetovnega sistema. Svetovni trg, ki se je vzpostavil do konca 19. stoletja, je povzročil globalno gibanje blaga ter »vsrkal vse prejšnje menjalne mreže in utrl poti med celinami« (Wolf 1999:

123). To je povzročilo korenite spremembe načinov življenja pri vseh skupinah na svetu in preoblikovanje človeških življenj v skladu s kapitalističnim sistemom (Wolf 1999 [1982]: 126).⁷ Nostalgичno sklicevanje na samooskrbnost prebivalcev in prebivalcev Nadiških dolin v preteklosti je spomin na obdobje pred dokončno integracijo v globalne tokove in nacionalne strukture, ki so predrugačile načine življenja povsod po svetu. Hkrati pa je to sklicevanje utemeljeno bolj na željah in občutkih kot pa na pravih izkušnjah (glej Brumen 2000; Özyürek 2006). Kot bo razvidno iz nadaljevanja tega besedila, moji sogovorniki namreč pripadajo generaciji, ki se ni več preživljala s kmetijskim delom. Nostalgичno spominjanje kmečkega načina življenja je prav tako močno prisotno pri mlajši generaciji, kar je zanimiv fenomen, ki pa presega omejitve te razprave.

V nadaljevanju prikazujem, kako so bili prebivalci in prebivalke tudi sami akterji in akterke, ki so delovali v okviru svojih možnosti in omejitev v danem zgodovinskem obdobju. Ponazarjam, kako so tehtali svoje možnosti in omejitve ter z odločitvami, premisleki in aspiracijami aktivno sooblikovali stvarnost teh dolin. Zato v nadaljevanju analiziram retrogradno zamišljeno emsko perspektivo razlogov za opuščanje kmetijstva v Nadiških dolinah in njen vpliv na premisleke in odločitve o opuščanju kmetijstva. V tej perspektivi se kot najpomembnejši dejavniki kažejo agrarne politike, industrializacija in posledična urbanizacija ter pokojnine, nenazadnje pa tudi menjava generacij.⁸

Agrarne politike

Antonino Bacarella (1999: 24–33) pokaže, kako je imelo kmetijstvo po drugi svetovni vojni v Italiji vse manjši politični in ekonomski pomen. Piše, da je bil razvoj kmetijstva v tem obdobju v veliki meri usmerjen na nižinska območja in v večje, tehnološko naprednejše kmetije. Med politike, ki so prispevale k opisanemu tipu razvoja, umesti prvi in drugi zeleni načrt (*Legge 454/61* in *Legge 910/66*), sorodno naravnost politik pa zaznava tudi v usmeritvah skupne kmetijske politike Evropske unije v 1960. letih (ibid.: 34–43). Na možnost razvoja kmetijstva v Nadiških dolinah so zgoraj omenjene politike delovale negativno. V zvezi z agrarnimi politikami, ki so po drugi svetovni vojni učinkovale

na (ne)razvoj obravnavanega območja, Pavel Stranj (1989: 149) in Jernej Mlekuž (2002: 66–67; 2004a: 146–147) omenjata še množico zakonov in načrtov. Izpostavita zakone za razvoj gorskih območij v 1950. letih – predvsem zakon 991/1952 in zakon 991/1956 – ki so bolj koristili razvoju nižine. V območnem razvojnem načrtu za Julijsko predgorje (*Piano comprensoriale delle Prealpi Giulie*) iz leta 1970 je Julijsko predgorje opisano kot marginalno območje, ki neustavljivo propada, avtorji pa za rešitev tega stanja predvidevajo premestitev prebivalstva v nižino, območje pa namenjajo rekreaciji urbanega prebivalstva (Mlekuž 2002: 66–67; glej tudi Stranj 1989: 149). V deželnem urbanističnem načrtu (*Piano urbanistico*) iz leta 1976 je območje opredeljeno kot gozdno-pastirsko, kar je po Mlekuževem mnenju omejilo gospodarski razvoj v teh krajih in spodbudilo praznjenje Beneške Slovenije (2004a: 146–147). Dodatno je k opuščanju kmetijstva prispevala izključitev Benečije iz prispevkov na podlagi zakona 614/1966 (*Incentivi straordinari a favore dei territori depressi dell'italia settentrionale e centrale*) (Stranj 1989: 149). Lokalni kulturni delavec in publicist Giorgio Banig (2013: 347) zapiše, da je bil na podlagi tega zakona status nerazvitega območja podeljen nižini, kar je tamkajšnjim prebivalkam in prebivalcem omogočilo pridobivanje finančnih spodbud, medtem ko so – prav tako nerazvite – Nadiške doline vladni programi »prepuštili usodi«.

Domačinke in domačini iz Nadiških dolin nemara ne poznajo zgoraj omenjenih zakonov, načrtov in uredb, vendar so večinoma soglasni v mnenju, da so bile agrarne politike po drugi svetovni vojni kontraproduktivne, neuspešne in nepremišljene. Sogovornik, zaposlen v instituciji, ki se ukvarja tudi s kmetijskimi politikami, pravi, da je »*tle pr ns [...] vse, na žalost, zgrešeno*« (Ustni vir 7, 22. 6. 2021). Splošno uveljavljena je predvsem interpretacija, da so se snovalci razvojne politike Furlanije-Julijske krajine usmerili na industrijski razvoj nižine, »zapustili« pa so gorate predele: »*Politika se je odločila, boljše, da bomo branili planoto, tisti iz goratih območij pridejo dol in, kako se reče po beneško, košta manj*« (Ustni vir 7, 22. 6. 2021). Med sogovorniki in sogovornicami so podobne razlage o načrtnem praznjenju gorskih predelov v Italiji razmeroma razširjene in sovpadajo z zgornjo analizo politik. Sogovornik, ki se v pokoju želi ponovno začeti ukvarjati s kmetijstvom, razloži, da je za to delo danes potrebno ogromno premagovanja birokratskih ovir. Pravi, da je sam dolgo vztrajal pri reji krav, ki pa jih je nehal rediti zato, ker je bilo »*v trgovini mleko cenejše od vode*« (Ustni vir 9, 2. 6. 2021). Neobvladljivost birokracije in nelojalnost cen sam prepozna kot načina, na katera italijanska politika načrtno prazni gorska območja v Italiji. Glede nepremišljenosti povojnega razvojnega plana se strinja tudi drug sogovornik, ki zanj pravi, da je bil narejen z »*jasnimi cilji*«, da bi Nadiške in Terske doline delovale kot »*pljuča za mesta*« (Ustni vir 1, 24. 9. 2021). Zaraščanje teritorija z gozdom

7 Za analizo postopne integracije dveh italijanskih alpskih vasi v globalne trge glej Cole in Wolf 1999: 210–211.

8 Razdrobljeno lastništvo, ki je posledica dedovanja, je po mnenju nekaterih danes ključna ovira pri vseh poskusih upravljanja s krajino v Nadiških dolinah (glej Testori 2014), vendar pa se pri raziskavi, presenetljivo, ni pokazalo kot bistven razlog za opuščanje kmetijstva. Ker širitev bolj egalitarne dedovanja sovпада z obdobjem opuščanja kmetijstva, bi bilo zanimivo raziskati, kako sta oba pojava medsebojno povezana. Moja hipoteza je, da bi vse bolj razdrobljeno lastništvo prav tako lahko vplivalo na opuščanje kmetijske dejavnosti v dolinah, vendar so bili ostali, zgoraj naštetih dejavniki pomembnejši, njihove posledice pa hitreje opazne, zato sogovorniki in sogovornice razdrobljenega lastništva večinoma niso omenjali kot dejavnika pri opuščanju kmetijstva.

kot posledico opuščanja kmetijstva tako vidi kot del političnega načrta, kar pojasnjuje tudi z željo po onemogočanju slovenske manjšine na tem območju. Podobno naklepno zaustavljanje kmetijstva v goratih predelih interpretira sogovornik iz občine Srednje (Comune di Stregna):

Naredili so vse možno [politiki, op. p.], da bi onemogočili možnost zasluzka pri upravljanju s kmetijami v gorah. To je bila drama. Ljudje, ki so prej živeli, ker so imeli deset, dvajset, trideset krav v hlevu, so se na neki točki zavedeli, da se ne splača več, prodali so vse in šli delat v tovarno. (Ustni vir 8, 25. 9. 2021)

Poleg kritiziranja odsotnosti politične volje za razvoj dolin in očitanja naklepnega onemogočanja razvoja prebivalci in prebivalke pogosto izražajo nezadovoljstvo zaradi nekonsistentnosti agrarnih politik v preteklosti. Po njihovem mnenju se ta kaže predvsem v spreminjanju ciljev teh politik. Kot primer najpogosteje navajajo kompenzacijski dodatek (ital. *indennità compensativa*) za gorata območja, ki so ga nasledili ukrepi, ki so vodili v zmanjšanje kmetijske dejavnosti v gorah, predvsem živinoreje:

Leta enainosemdesetega je bilo prvo leto, ki Evropa pru za goratih območjih je recimo uredila en posebni pravilnik v italijanščini. Je bil en kompenzacijski dodatek, je bilo en prispevek za vsako kravo, ki si redil, recimo, si pridobil tiste leta v evrih, če računamo [...] enih osem-deset eurov na kravo, tako. [...] In potem je bilo vse zmešano, če pomisliš. Pomoč za držat krave, potem, gor je šla cena mleka, potem je šla dol, potem je bilo preveč mleka. Je bilo vse malo ... (Ustni vir 7, 24. 9. 2021)

Mnenje o kaotičnosti ukrepov deli drug sogovornik:

Eno obdobje so dajali prispevke za kupovat krave, potem so dajali prispevke za zakol krav. Potem so dajali prispevke, da ne bi več pridelovali mleka. [...] Zdaj se osredotočimo na to, jutri se osredotočimo točno na obratno. Torej to prvo ni koristilo nikomur, če gremo zdaj v popolnoma nasprotno smer. (Ustni vir 8, 25. 9. 2021)

Novosti, ki jih omenjata navedena ustna vira, so uvedba mlečnih kvot, klavne premije ter premije za krave dojilje in govedino, ki so ukrepi skupne kmetijske politike Evropske unije. Z uvedbo mlečnih kvot leta 1984 so zaradi presežkov nameravali omejiti pridelavo mleka (glej Bacarella 1999: 66), s klavno premijo, premijo za krave dojilje in govedino pa nadomestiti izgubo zaradi padca cene živine (glej Baldock idr. 2007: 2, 46). Med sogovorniki in sogovornicami pa so to ključni dejavniki, ki so jih navajali glede opuščanja kmetijstva – predvsem živinoreje.

Sogovornik pove, da je bilo v desetletju po uvedbi kvot »edan hud padec živinoreje« (Ustni vir 7, 24. 9. 2021). Žena kmeta, ki slednjega ga predstavi kot predzadnjega v dolinah, ki je še imel krave, pove, da so mleko v družini nehali proizvajati takrat, ko so bile uvedene mlečne kvote. Na kmetiji so še nekaj let nadaljevali z rejo krav za teleta, v tem času pa je mleko kupovala v Čedadu (Civiale del

Friuli), saj doma ni smela molsti. Ta paradoks, proizvod tedanjih agrarnih politik, označi kot »bizaren« (Ustni vir 11, 11. 10. 2021). Strokovnjak za zgodovino italijanske agrarne krajine Mauro Agnoletti (2013: 15) glede vpliva skupne kmetijske politike Evropske unije na italijansko kmetijstvo zapiše, da je imela ta, poleg uvedbe industrijskega kmetijstva, najpomembnejšo vlogo, predvsem pri živinoreji.

Klavna premija je bila, prav tako kot mlečne kvote, ukrep skupne kmetijske politike. V manjšem obsegu so jo uvedli z reformami leta 1992, v razširjenem pa z reformami Agenda 2000 (Baldock idr. 2007: 139). Čeprav je bil namen reforme nadomestiti finančno izgubo zaradi nižanja cen govedine, pa je imela v Nadiških dolinah, kot najverjetneje tudi po drugih podobnih območjih, vlogo dodatne spodbude za kmete, ki so se v gorskem kmetijstvu nenaklonjenih okoliščinah odločali za opustitev te dejavnosti. Po mnenju sogovornika, ki se v sodobnosti ponovno angažira na področju živinoreje in ima nekaj konj, je bil to še en prispevek, pri katerem »niso mislili na končen rezultat«. Pove, da so »do tega obdobja vse družine tukaj imele krave« (Ustni vir 3, 16. 6. 2021), ukrep pa je k opustitvi govedoreje spodbudil predvsem mlajšo generacijo:

Ja, mladi so šli stran, ostali so le stari in niso mogli več delat sami vsega, prej so pomagali tudi mlajši. Mlajši, ko so videli, da je možno, da bi dobili prispevek za prodajo krav, so to izkoristili, da jim ne bi bilo več treba prihajat sem delat v soboto in nedeljo. Torej, da bi imeli proste sobote in nedelje, so vsi prodali krave. (Ustni vir 3, 16. 6. 2021)

Iz zgornjega navedka je razvidno, da se odločitve o opustitvi govedoreje domačini in domačinke spominjajo kot posledice vpliva več dejavnikov, ki so časovno sovpadali. Navajajo, da se je mlajša generacija že izselila in si našla delo v industrializirani nižini, za starejšo generacijo pa je bilo dela na kmetiji preveč – tako zato, ker so zaradi starosti zmogli opraviti vse manj dela, kot tudi zato, ker je bilo za upravljanje družinskih kmetij, kot v preteklosti, ključna vključenost vseh članov in članic družine. Če je bilo v nekem obdobju pogosto, da so družinski člani in članice pomagali pri delu na kmetiji v prostih dneh, pa so klavno premijo videli kot dodaten razlog za odločitev, da s kmetijsko dejavnostjo ne bodo nadaljevali.

Sočasno je zaradi mlečnih kvot prišlo tudi do padca cene mleka:

In tako, kadar je padla cena, ne, se je zgodilo nazaj ta problem, ki ni blo dovolj zasluzka, in tako tudi te majhne kmetije so zaprli in se vide, ki sedaj tle v Benečiji, smo brez mlekarcinc. Edina deluje dol na čedajskem, dol v Čedadu [Civiale del Friuli] in tle z Benečije so samo tri al štiri živinorejci, ki pridelujejo mleko in ga vozijo dol v Čedad [Civiale del Friuli]. In potem v Črnem Vrhu [Montefosca] je ostala samo ena manjša kmetija, ki pri-

deluje doma mleko, ne.⁹ In to je zares en velik problem.
(Ustni vir 7, 24. 9. 2021)

Sogovorniki in sogovornice v zgoraj navedenih citatih opisujejo nezmožnost preživetja malih, družinskih kmetij, nekonkurenčnost na trgu ter nenaklonjenost agrarnih politik. Kot sem pokazala, so na njihovo odločitev o opustitvi kmetijstva pomembno vplivala dogajanja na deželni, nacionalni in nadnacionalni ravni, torej onkraj Nadiških dolin. V pomoč pri razumevanju diskurzov domačink in domačinov, ki imajo vendarle tudi realno osnovo v globalnih spremembah tozadavnega časovnega obdobja, so nam lahko analize grško-kanadskega zgodovinarja Leftena Stavrosa Stavrianosa (1981: 434–437). Po njegovem mnenju je bila za razumevanje zgoraj opisanih sprememb po vsem svetu bistvena tretja industrijska revolucija. To je zaznamoval razvoj novih tehnologij – atomskih, kibernetičnih in vesoljskih – med drugo svetovno vojno, na vsakodnevno življenje ljudi povsod po svetu pa je imela obsežnejši vpliv, kot sta ga imeli prvi dve industrijski revoluciji. Povzročila je namreč velike spremembe v načinih pridelave hrane, predvsem pa je preoblikovala kmetijstvo iz družinske dejavnosti v posel velikih korporacij. Ta pojav potrjujejo tudi evidence o povojnem kmetijstvu v Italiji. Obdobje druge polovice 20. stoletja zaznamuje pojav zniževanja razširjenosti kmetijstva v državi – med letoma 1951 in 1999 se je delež kmetijskih delavcev znižal z 42,2 % na 5,5 % (Del Panta 2002: 49; glej tudi Baccarella 1999: 38). Sočasno z upadanjem zaposlenih v kmetijstvu se je dogajal fenomen povečevanja kmetij (Farolfi in Fornasari 2011: 49). To je bil rezultat povojnih agrarnih politik, saj je že omenjeni prvi Zeleni načrt (ital. *Piano verde*) v Italiji iz leta 1961 podpiral transformacijo malih kmetij v podjetja, enako so predvidevali tudi ukrepi za prestrukturiranje kmetijstva v zgodnjih 1960. letih in liberalizacija z ustanovitvijo skupnega evropskega trga leta 1957 (Farolfi in Fornasari 2011: 51). Tako se je v Italiji delež kmetij z malo živine (od 1 do 10 krav), ki so bile v Nadiških dolinah prevladujoče, od leta 1930 do leta 1982 zmanjšal s 60 % na 15 % (Agnoletti 2013: 55). Zgoraj opisane spremembe zasledimo tudi v Nadiških dolinah. Po statističnih podatkih iz leta 1961 se je s kmetijstvom ukvarjalo le še 42 % prebivalstva, po tovrstnih podatkih iz leta 1971 še 37 %, leta 1981 pa zgolj še 16,5 % prebivalstva. Pri tem je v občinah z najbolj strmimi površinami ta upad znatno višji od upada v občinah z več ravninskimi območji (Pascolini 1992: 48). Kmetije pa se v Nadiških dolinah niso povečevale predvsem zaradi hribovitosti območja, saj je tam delo s stroji zaradi strmega naklona površin večinoma nemogoče. Najverjetneje pa sta na možnost povečevanja kmetij negativno vplivala tudi razdrobljenost lastniških deležev in specifične zaradi obmejne lege tega območja, predvsem v času hladne vojne (glej tudi Mlekuž 2002: 66–67).

Mauro Agnoletti piše, da so se te spremembe v Italiji – pa tudi drugod – po koncu druge svetovne vojne začele dogajati bolj intenzivno kot kadarkoli prej. Do takrat so italijansko ruralno krajino večinoma oblikovali kmečko-gozdno-pašniški načini rabe zemlje. Krajine so v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju zaradi rasti prebivalstva in širitve kmetijstva v gorska območja postale bolj kompleksne, po drugi svetovni vojni pa so se postopoma začele poenostavljati in homogenizirati (Agnoletti 2013: 12). Opuščanje kmetijstva je pri procesu homogenizacije krajin ključno, dogajalo pa se je zaradi uporabe gnojil in pesticidov ter uvedbe mehanizacije, zaradi katerih je prišlo do upada potrebe po delovni sili, to pa je spodbudilo urbanizacijo – odvečni delavci in delavke so se namreč izselili v industrijska središča, med njimi so bili prvi prav kmetje in kmetice z gorskih območij (Agnoletti 2013: 12–15; glej tudi Farolfi in Fornasari 2011: 51). Geograf Mauro Pascolini piše, da so bila gorata območja Furlanije-Juljske krajine pri tem posebej na udaru – medtem ko se je iz goratih predelov po celotni Italiji med letoma 1961 in 1971 izselilo 4,9 % ljudi, je bil demografski padec v Furlaniji-Juljski krajini v istem obdobju kar 20,9-odstoten (Pascolini 1992: 45). Sodeč po razširjenosti kmetijske dejavnosti, ki jo navajajo avtorji (Musoni 1898: 6–9; Musoni 1914: 67–93; Turnšek 1954a; Turnšek 1954b: 9–10; Pascolini 1992; Panjek in Beguš 2014: 37; Ledinek Lozej 2019) in sogovorniki, in zabeleženem demografskem višku v Nadiških dolinah leta 1921 (Komac 1991: 640), pa tudi na podlagi ocene stanja krajine v sodobnosti (glej spodnje slikovno gradivo), lahko sklepamo, da je Agnolettijev oris sprememb relevanten tudi za obravnavano območje (glej tudi Simonetti 2000: 15)

Med povojnimi spremembami Agnoletti navaja še specializacijo in uvedbo modernih pasem, kar je privedlo do zmanjševanja genetske variabilnosti, predvsem v 70. in 80. letih 20. stoletja, ko je bilo za intenzivno gojenje izbranih zgoj nekaj pasem. Pred temi spremembami je bila živinoreja povezana z lokalnimi tradicijami (Agnoletti 2013: 55), kar so v povojnem obdobju začele nadomeščati množična proizvodnja, industrijska monokultura in specializacija. To se je dogajalo tudi kot posledica omejitve presežkov na ravni Evropske unije (Agnoletti 2013: 15), o katerih sem že pisala. V Furlaniji-Juljski krajini so se omenjene spremembe odražale v zmanjševanju števila živine – v 1980. letih se je to prepolovilo, zlasti hitro pa je upadalo po goratih območjih te dežele, kjer so od 1960. do 1990. let zabeležili več kot 66% upad (Pascolini 1992: 45). Dolgoročnejši podatki iz Nadiških dolin beležijo zmanjšanje števila živine z več kot 7.000 (popis leta 1881) na 1.320 glav na začetku 90. let prejšnjega stoletja (Pascolini 1992: 58).

Naslednja v vrsti med prebivalci in prebivalkami nepriljubljenih agrarnih politik, posledice katerih so v krajini vidne še danes, so nasadi smrek (glej tudi Ledinek Lozej 2019: 101). Domačini in domačinke se spominjajo, da so sadike teh dreves v okviru deželnega ukrepa v 1980. letih

⁹ Omenjena kmetija v Črnem Vrhu (Montefosca) upravlja tudi mlekar, ki je še zadnja delujoča mlekarja v Nadiških dolinah.

Pogled na vasi občine Dreka (Comune di Drenchia) (foto: Tina Ivnik, avgust 2021).

brezplačno delili po dolinah. Ker so smreke sadili na zemljiščih, kjer so bile prej senožeti, sogovornik ta ukrep interpretira kot še enega v vrsti mnogih, ki je bil namenjen ukinitvi kmetijstva v Nadiških dolinah. Meni, da so s tem politiki želeli doseči, »da bi šli ljudje stran« (Ustni vir 1, 24. 9. 2021).¹⁰ Na terenu sicer nisem naletela na pričevanja o tem, da bi se ljudje odločali o tem, ali bodo senožeti ohranili za seno ali bodo nanje nasadili smreke. Zdi pa se, da je bil ta ukrep namenjen nadomestitvi kmetijske z drugo pridobitveno dejavnostjo v času, ko se je ukvarjanje s kmetijstvom v goratih območjih izplačalo vse manj. Zato je sajenje smrek za ljudi bržkone pomenilo dokončno odločitev, da senožeti ne bodo več »ohranjali čistih« z vsakoletnim košenjem trave, ampak jih bodo spremenili v gozd. Sogovornica mi je tako povedala o smrekah, ki jih je na svojih senožetih nasadil njen mož:

S: So dal tele smreke poskusno. So djal, petindvajset let [da bodo v toliko časa zrasle]. [...] Sm djala »nikoli, u petindvajset let ti ne zraste, zak ne veš, kaj je svet«. Smreka če met nje svet, se more sama usjat.

TI: Kaj pa je bilo s smrekami?

S: A tele, ki so vsadil? A, nič ni ratalo, nič, so tele miken, niso [drugega] ko svet vederbale [uničile], po mojem mnenju. Zak če so bli pustil naravni habitat, da bi zraslo, kar je blo, bi meli drva. [...] Ene so usahnile, ene so se polomile, tako je, da boh pomagej. (Ustni vir 11, 9. 9. 2021)

Mauro Agnoletti (2013: 61) takšno pogozdovanje interpretira kot poskus uveljavljanja »državne krajine« nad »družbeno krajino«. Nasadi iglavcev so bili namreč poskus

Pogled na vasi občine Dreka (Comune di Drenchia) v (verjetno) 60. letih (vir: Facebook stran Antica Valle del Natisone – Quotidiano storico 1899–1999).

italijanskih odločevalcev, da bi povečali ekonomsko pridobitnost gozda. Po združitvi je italijanska stran prevzela nekatere pristope iz nemške gozdarske šole, ki je bila usmerjena v sajenje iglavcev, zato so predvsem na severovzhodu Italije začeli ustvarjati take nasade. Agnoletti še piše, da je to pogosto vodilo do konfliktov z gorskimi kmeti, ki so imeli na mestu pogozdovanj pašnike (2013: 61). V Nadiških dolinah nisem naletela na pričevanja o konfliktih – prebivalci in prebivalke so smreke sadili prostovoljno – vendar pa so danes ti posegi videni kot izrazito neučinkoviti, smreke pa, da so »vederbale [uničile] svet«, kot »kaos«, »katastrofa«, politika pogozdovanja pa, da je bila narejena »za mizo, ne pa praktično« (Ustni vir 25, 1. 9. 2021).

Pri razpravljanju o kmetijskih razmerah v Nadiških dolinah so pogoste primerjave agrarnih politik v Sloveniji in v drugih delih Italije, predvsem na Južnem Tirolskem (*Alto Adige*). Tamkajšnje politike so običajno postavljene kot zgled področij z uspešno kmetijsko politiko in opisane kot kontrastne politikam na beneškoslovenskem območju. Sogovornik meni, da je imela Slovenija srečo, ker se je Evropski uniji priključila kasneje, tako je bila tudi pozneje deležna ukrepov, kot so bile npr. mlečne kvote. V Sloveniji prav tako zaznava večji politični interes za kmetijski razvoj:

In če ti greš na vrhu Matajura, vidiš Idrska planina, Mrzli vrh, je ne vem kolko ... Sto, dvesto krav, ki [se] pasejo. [...] Ma ka pomeni to. Zakaj tam [v Sloveniji] so urejeni pašniki, delajo mleko, sirijo in tako, in tle ni nič? To je, pomeni, da zame je ena zgrešena politika za razvoj, tako podeželja, kot kle v Benečiji. (Ustni vir 7, 22. 6. 2021)

Pri primerjanju je idealizacija stanja v Sloveniji pogosta, kar je razvidno iz sogovornikovega pretiravanja o *stotih, dvestotih* kravah, ki se pasejo čez mejo. Povedno je, da je Matej Vranješ med domačini v Trenti zaznal podobno nenaklonjen odnos in zamere do državnih intervencij in razvojnih politik. Po mnenju tamkajšnjih domačinov je k izseljevanju prebivalstva in prodaji zemlje tujcem pripo-

¹⁰ Na terenu sem naletela tudi na interpretacijo, da so bili nasadi smrek namenjeni obrambi v hladni vojni. Po tej interpretaciji so Matajura (Monte Maggiore) in Kolovrat (Colovrat), ki se nahajata na meji, želeli pogozditi, ker naj bi na ta način skušali zaščititi mejo pred sovjetskim napadom z vzhoda (prim. Kozorog 2019b). Logika za pogozditvami naj bi bila, da je v gozdu obramba lažja in da bi bila lahko tako zaščita meje z nasadi smrek učinkovitejša.

mogla prav državna »protikmetijska« politika (2017: 55), kar priča o tem, da prebivalci sosednjih strani meje nimajo skupne zaznave o zglednosti slovenske kmetijske politike. Prav tako pa se prebivalci Nadiških dolin pri ocenjevanju stanja kmetijstva (razumljivo) najpogosteje nanašajo na situacijo bližnjega Posočja, ki je bil v zadnjih desetletjih deležen bliskovitega turističnega razvoja (Kozorog 2009), kar je imelo najverjetneje blagodejen vpliv na možnost kmetovanja, redkeje pa poznajo druge slovenske realnosti. Sodeč po spominih prebivalcev in prebivalk Nadiških dolin so velike spremembe v kmetijstvu po drugi svetovni vojni znatno vplivale tudi na njihovo življenje, dogajale pa so se v kontekstu sprememb, ki so se odvijale mnogo širše. Stavrianos (1981: 443) ocenjuje, da so se v tem časovnem obdobju kmetje, navzlic boljši produktivnosti kmetijstva zaradi novih semen, gnojil in strojev, znašli v situaciji, ki je bila »slabša kot kdajkoli prej«. Tretja industrijska revolucija je tako v prvem kot v tretjem svetu povzročila selitev velikega števila kmetov, urbanizacijo brez industrializacije ter povečevanje neenakosti med državami in posamezniki znotraj istih držav (Stavrianos 1981: 436). Tudi v Nadiških dolinah je prišlo do izseljevanja prebivalstva v industrijske centre, o čemer bom pisala v naslednjem poglavju. Sogovornik retrogradno pojasnjuje odločitve ljudi za izselitev s tem, da »nihče več ni imel interesa [za kmetijsko delo], [...] interes je bil priti delat v tovarno« (Ustni vir 8, 25. 9. 2021). Naracije o kmetijskem delu namreč pogosto pričajo o težavnosti tega dela: »Ja, ja, smo se sakrifikal [žrtvovali], masa [veliko] previč. [...] Nismo bli pršparani prav za nič« (Ustni vir 15, 2. 9. 2021). Če sklepamo po spominih mojih sogovornikov in sogovornic, je bilo izseljevanje tako prilagoditev na spremembe v svetu kot tudi izbira posameznikov in posameznic, saj jim je delo v industrijskih obratih prinašalo več gotovosti, udobja in prostega časa kot delo na zemlji.

Industrializacija, infrastruktura, generacije in potres

Izseljevanje po drugi svetovni vojni je v Nadiških dolinah fenomen, ki je bistveno zaznamoval te kraje in ga prebivalci in prebivalke pogosto omenjajo kot pojav, ki je občutno spremenil doline in načine življenja domačink in domačinov. Zaradi svojega vse bolj trajnega značaja je izseljevanje v tem obdobju pustilo bolj opazen pečat kot izseljevanje pred vojno, sočasno opuščanje kmetijstva pa tudi znatne spremembe v krajini, in se je močno vtisnilo v kolektivni spomin prebivalstva. Prav tako je v raziskavah o dolinah to pojav, ki je bil med raziskovalci in raziskovalkami deležen izdatne pozornosti in je ena izmed najobširneje obravnavanih tematik na tem področju (Kalc in Kodrič 1992; Kalc 1994, 1997, 2000, 2018; Clavora 2000;

Ravnik 2003; Mlekuž 2003, 2004b, 2004c).¹¹ Sogovornica, rojena po vojni, je skozi daljši čas opazovala vpliv izseljevanja na doline. Tako oriše postopno zapuščanje vasi in spremembe, ki so sledile:

Tako, so se načele zaperjat tut hiše, zak doma so ostajale samo žene. Žene so mal mele, magar eno kravo al kek, so kek nrdile, ma so stal samo tastar an žene doma. An počas, počas vasi so začele se spraznuvat, hiše zaperjat, hlevi zaperjat. Tako je začela rast arbida, če lih vsem puno, puno tle teži. [...] Sada jim teži samo zak ni lepo za videt, nama, ki smo bli kmet, nam teži pa, zak vemo, kaj pomeni. (Ustni vir 13, 7. 7. 2021)

Sogovornica trdi, da ljudem zaraščanje z robido ni všeč, ker »ni lepo za videt«. Pri tem poudari, da imajo ljudje, ki so opravljali kmetijska dela, do zaraščanja drugačen odnos, ker vejo, »kaj pomeni« – spremembo načina življenja, ki je v preteklosti prevladoval v dolinah, pa tudi, da prej od človeka obdelano krajino v sodobnosti prevzema tvornost nečloveških vrst (Kozorog 2019a).

Zaradi težaškega dela, pomanjkanja razvoja in omejenih virov, pa tudi zaradi odpiranja drugih možnosti dopolnjevanja lokalne ekonomije, se je izseljevanje v drugi polovici dvajsetega stoletja polagoma povečevalo. Čeprav se je dogajalo že pred vojno, je bilo takrat pogosteje sezonsko ali pa so se odseljevali zgolj prebivalci, ki niso dedovali (glej Ravnik 2003; prim. Cole in Wolf 1999) – kar je pomenilo, da so bile posledice izseljevanja po vaseh dokaj nezaznavne. V času tik po drugi svetovni vojni se poti izseljencev in izseljenk sicer niso bistveno preusmerile – odhajali so predvsem v Belgijo, Francijo in Nemčijo ter v druge italijanske dežele – vendar pa se je izseljevanje intenziviralo in po mnenju Jerneja Mlekuža (2002: 67–74) postalo »osrednja determinanta povojnega razvoja Beneške Slovenije«. Povojno obdobje je zaznamovalo načrtno izseljevanje prebivalstva, s katerim je italijanska vlada reševala gospodarsko krizo in posledično brezposelnost (Kalc 1997: 209; Mlekuž 2002: 64), nekateri avtorji pa množičnost izseljevanja razumejo tudi kot posledico pritiskov na slovensko manjšino v času hladne vojne (Kalc 1997: 209; Zuanella 1998). Množičnost tega fenomena potrjuje tudi moja terenska izkušnja, saj med sogovorniki in sogovornicami starejše generacije skoraj nisem naletela na posameznika brez izseljenske izkušnje. Kot pojasni eden izmed njih: »Ma tale situacjon [izkušnja izseljenstva], jo nisem imel samo jst. Jih je blo puno, k so šli proč. Ni blo nič posebno tekrat, [...] se je čakalo za iti proč, zak tle je blo zares težko življenjek« (Ustni vir 17, 8. 6. 2021). Drugi sogovornik podobno: »To je bilo dejstvo, če češ zasluzit, moraš iti« (Ustni vir 16, 18. 6. 2021).

Čeprav je bilo izseljevanje po drugi svetovni vojni množično in je vplivalo na življenje v dolinah, pa se sogovornice in sogovorniki spominjajo, da je opuščanje

¹¹ Za procese izseljevanja pred drugo svetovno vojno glej Kalc 1997, 2018; Mlekuž 2004a; Ruttar in Zanini 2009.

kmetijstva prišlo do izraza postopoma in močnejše v obdobju izseljevanja po industrijskem razvoju Furlanske nižine. Industrijski razvoj severovzhodne Italije je namreč potekal v 1970. letih kot posledica uspešnih malih podjetij in je preoblikoval Furlanijo-Juljsko krajino v dinamično, ekonomsko propulzivno deželo (glej Baker 1994). V tem obdobju se je izseljevanje torej preusmerilo v takrat razvito industrijsko nižino v Furlaniji-Juljski krajini – predvsem v industrijski predel v Furlaniji (tudi stolarsko območje – *Triangolo della Sedia*¹²) (glej Mlekuž 2002: 71–74). O vzroku za pospešeno opuščanje kmetijstva po 70 letih sogovorniki navajajo preplet različnih dejavnikov – da se je v tem obdobju izseljevanje nadaljevalo, izseljenci in izseljenke so se redkeje vračali živeti v doline, pogosteje so se izselile celotne družine, pripadniki in pripadnice starejše generacije pa so postajali prestari, da bi sami opravili vse delo na kmetiji. Tega »ta zadnjega koraka« se spominja moj sogovornik:

An ta zadnji recimo, tako, korak, [...] kar se tiče preživetja vasi, je bila tista, ki so se, recimo, v letih 60, 70, recimo. Od 50 naprej recimo, vsi tisti, k so šli delati na tujino, so z dnarjem kupili an zazidali hišo, an dobili delo potem dol okole Vidma, okol Manzana, an tako naprej. To je recimo spremenilo, ne, način življenja, način dela, način, ku rec. Vas se je spraznila, travniki niso bili posečeni, njive so ble malenkost okrog vasi kašne pridelane. (Ustni vir 16, 18. 6. 2021)

Sodeč po pripovedovanjih se je količina opravljenega kmetijskega dela postopoma zmanjševala. Mnogi starejši prebivalci in prebivalke, ki so ostali v vasi, se spominjajo, da so še vedno obdelovali zemljo in redili živali, vendar v manjšem obsegu, vasi so postajale izpraznjene, storitve so se zapirale. V času industrializacije so Nadiške doline nazadovale na račun industrijsko razvite furlanske nižine, kar se je v dobi industrializacije dogajalo tudi drugod (prim. Wolf 1999 [1982]: 50–51). Viazzo (2014: 91–98) potrdi, da je zapuščanje krajev in zaton gorskega kmetijstva v tem obdobju skupna značilnost celotnega alpskega območja. Stabilnejša demografija je le na predelih, kjer se je razvil – predvsem smučarski – turizem (glej tudi Senčar Mrdaković 2021), kar pa ni zaustavilo sprememb družbenih razmerij, institucij in bivalnih ureditev. Predalpsko območje Nadiških dolin je tem trendom v veliki meri sledilo – ne pa tudi pri razvoju smučarskega turizma. Do 1990. let je sicer obratovala žičnica na Matajurju, vendar ob njej niso zgradili druge infrastrukture (hotelov, restavracij) kot v večjih alpskih smučarskih središčih.

Razlaga razvoja proizvodnih obratov v nižini kot zadnji korak, »kar se tiče preživetja vasi«, je posledica tega, kar

12 Stolarsko območje se je razprostiralo med mesti Manzano, San Giovanni al Natosone in Corno di Rosazzo. Tri mesta med seboj tvorijo trikotnik, od tod tudi italijanski izraz za to območje – *Triangolo (trikotnik) della sedia*.

Wolf (1999: 50–51) opiše kot ustvarjanje obrobij sredi jedra, kar je povzročil kapitalistični sistem, v tem primeru na industrijsko razvitem severovzhodu Italije. Renzo Rucli (2000) to spremembo zasleda tudi v spremembi infrastrukture. Piše, da so ceste po dolinah večinoma gradili v drugi polovici 20. stoletja, medtem ko so bile pred tem vasi medsebojno povezane s stezami. Gradnja cest je po njegovem mnenju spremenila funkcionalno organizacijo in percepcijo povezav v dolinah, saj ceste povezujejo vse vasi s spodnjim delom dolin, pri čemer pa so umanjale povezave med vasi.

Kot posledice trajnega izseljevanja in opuščanja kmečkega načina življenja so sogovornice in sogovorniki neredko govorili o zapiranju storitev v dolinah. Naštevali so trgovine, čevljarje, prodajalne oblačil, frizerske salone in lekarne, ki so obratovali po vaseh, a so se z zniževanjem števila prebivalcev in prebivalok ter posledičnim upadanjem povpraševanja po storitvah začeli zapirati. Med omenjenimi je bilo za obravnavano tematiko najbolj odločilno zapiranje mlekarn.¹³ V povezavi s prisotnostjo kmečke dejavnosti v dolinah sogovornik pove: »*Recimo, de tam do devetdesetega leta, je bilo še kar dobro. Še kar. So ble tudi mlekarn po vasih, smo imeli v Mašerah [Masseris] še mlekarno*« (Ustni vir 6, 15. 7. 2021). Propad mlekarn pa je bil za nekatere tudi razlog za opustitev reje krav, saj mleka niso več mogli prodajati v bližini svojega doma. Domačin s sosednje vasi pove:

S: Recimo do leta, devetdesetega leta, recimo, so ble šele krave u vas, ne. In ljudje so sekli travo in... Potem, kar so zaprli mlekarno, ne, ni blo več krav, ni blo nič, an takrat se je vse zarastlo. [...]

TI: Potem tudi drugih živali ni bilo več?

S: Ja, ni blo več, kakšen je držu še prase ne, moja mama je držala še kkušno leto, dve, praseta, kakoša, ma nič družga, nič. (Ustni vir 18, 4. 6. 2021)

V vaseh, kjer ni bilo mlekarn, pa so pred opuščanjem kmetijstva po vaseh hodili mlekarji, ki so od kmetov kupovali mleko.¹⁴ Opustitev te prakse, podobno kot zapiranje mle-

13 Po navedbah Michela Corena je bilo v celotnih Nadiških dolinah še osem mlekarn, ki so delovale do leta 1984 in sicer v krajih Mašera (Masseris), Črni Vrh (Montefosca), Gorenja Mersa/Podutana (San Leonardo), Ažla (Azzida), Tarčet (Tarcetta), Barnas (Vernasso), Tarčmun (Tercimonte) in Platac (Plataz) (Coren b.n.l.). Vse od navedenih mlekarn razen tiste v Črnem Vrhu so se zaprle v obdobju do leta 1990, zadnja med njimi mlekarna v Ažli (Azzida) (Coren, osebna komunikacija, 12. 1. 2023). V času Corenovega popisa leta 1984 so bile mnoge izmed mlekarn že zaprte. Drug sogovornik mi je povedal še okviren čas prenehanja delovanja dveh mlekarn v občini Srednje (Comune di Stregna) – v vasi Srednje (Stregna) se je mlekarna zaprla v začetku 1960. let, v Gorenjem Tarbiju (Tribil Superiore) pa v 1970. letih (Ustni vir 26, 7. 1. 2023).

14 Mlekarji so mleko pobirali po vaseh, kjer v bližini ni bilo nobene mlekarn. Manjše mlekarn so bile namreč namenjene zgolj kmetom iz iste in bližnjih vasi, zato so v večji mlekarni v Ažli (Azzida) or-

karn, naslednji sogovornik opisuje kot razlog, da so tudi ljudje, ki so dlje časa vztrajali pri ohranjanju kmetijstva, »pustili živino«: »Potlej pred gor je šu mlekar po vaseh po mleko. Kadar s mela živino, kam deneš blago? An tisti k so bolj gledat daržat [kmetijstvo] so se predal, zak nimaš kam devat« (Ustni vir 5, 19. 2. 2020).

Določeni sogovorniki in sogovornice pa se spominjajo, da kljub delu v industrijskih obratih Furlanske nižine, kmetijstva niso opustili, temveč so poleg dela v industriji svoji družini pomagali pri delu na kmetiji, ki so ga opravljali popoldan in konec tedna.¹⁵ Sogovornik iz podboneške občine (Comune di Pulfero) pove: »K sva bla sama [z ženo] sem po šestnajst ur na dan delal. Zjutri od štirih do zvečer do osme. [...] Sem ust, sem ji pomagu u štal, sem šu delat in nazaj tle [delat na domači kmetiji]« (Ustni vir 19, 2. 9. 2021).

Pogosto so ljudje, ki so se zaposlili v tovarnah, v prostem času še vedno pomagali svojim staršem pri kmetijskih opravilih. Tako se teh časov spominja par srednjih let:

S1: Trideset let nazaj sem mel to, de je bla živina. Moja mama je redila, to, k je mogla, je redila, in pol šest, osem krav u štal, mi smo hodil tu ...

S2 [žena S1]: Naše sobote, naše nedelje smo delal tam [pri njegovih starših], takrat sem bila tako jezna. In potem delaš še tu, soboto, nedeljo, takoj blo. Nimaš nikoli miru. (Ustni vir 10, 19. 2. 2020)

Sogovornica nakazuje tudi pomen, ki ga je imela pri procesu opuščanja kmetijstva menjava generacij. Nemalokrat so mi sogovornice in sogovorniki pripovedovali, da so družinsko kmetijstvo opustili, ko starejša generacija ni več zmogla opravljati vsega dela na kmetiji, mlajša pa ni želela nadaljevati z njim. Mauro Pascolini (1992: 50) za 1980. leta zapiše, da se je starost prebivalstva, aktivnega v kmetijstvu, zviševala, mladih pa je bilo med kmetovalci vse manj.

Sogovornik iz Ronca (Rodda) o času obdobja izseljevanja po industrijskem razvoju Furlanske nižine pripoveduje, da »so začel pustvat krave, so začel pustvat breskve, so začel pustvat vse ... Moj oče je umru, pa ist, mene ni brigalo, recimo, kmetijstvo« (Ustni vir 20, 28. 10. 2021). Čeprav je bilo opuščanje kmetijstva nedvomno izbira posameznikov in posameznic, na katero so vplivali zunanji dejavniki, pa je zgornji sogovornik izpostavil tudi svojo osebno izbiro – torej, da se je odločil za delo v industriji, ker »ga ni brigalo« kmetijstvo. Tudi starejša sogovornica iz občine Dreka (Comune di Drenchia) mi je povedala podobno, in

sicer, da se je skupaj s tremi brati in sestrami izselila, saj »so imel ideje za več«, po njenih besedah so bili namreč radovedni in jim življenje v Dreki in »imeti pet živin v hlevu« (Ustni vir 4, 25. 5. 2021) ni zadoščalo.

Pomen osebne odločitve pri izbiri dela izven kmetijske panoge ponazarja tudi navedek iz pripovedovanja sogovornika, ki živi v vasi pod Matajurjem:

S: Torej, jst ti pravim, moj tata je umrl 26. aprila dvainšedemdesetega leta. Jst sm mu dvejet let. [...] Sm pršu damu [...] so bli že trije gor u Belgiji, brat, ona [sestra] an še ena sestra. Jst sm reku, mama, jst telega tle ne bom delu, de bom žvau redil. Zak ... Nije, nije, ko ti moram reč, ni blo, dej blo ki, de sej moglo, de sej ki pardelalo. Sej pardelalu kaj, da sej živelo, ma nič družga. Torej, tata je umrl, jst sm ji reku, jst telega ... An smo prodal krave, mama je bla jezna.

TI: Je bla jezna?

S: Ja. Je rekla, vse naše pulje, vse, kar je tata čedu, vse, kar je delu, vse pojde, vse bo zaraščeno, vse se zapre, vse to. »Mama«, sem reku, »sej za deset let bo vse tako«. An lih tako je ratalo. (Ustni vir 21, 26. 8. 2022)

John W. Cole in Eric R. Wolf (1999: 212–219) sta v primerjavi dveh sosednjih vasi na Južnem Tirolskem ugotovila, da je na odločitev o ohranjanju kmetijstva poleg zunanjih dejavnikov vplivala tudi ideologija. V vasi z nemškim prebivalstvom St. Felix, kjer je bil ideal primogeniturno dedovanje, sta tako zasledila preferenco do ohranjanja kmetijstva, čeprav bi bila izselitev ekonomsko bolj racionalna izbira. Tam je bil v času njune raziskave položaj naslednika kmetije še vedno prestižen, medtem ko je bil v sosednji vasi Tret – vasi z italijanskim prebivalstvom in idealom deljenega dedovanja – viden bolj kot breme, ki so se mu nasledniki izogibali. Sodeč po zgoraj navedenih trditvah bi lahko status kmetijskega dela v Nadiških dolinah primerjali s tistim v Tretu.

Pri izbiranju med delom v kmetijstvu in delom v industriji sta bila pomembna dejavnika ekonomska gotovost in udobje, ki ga je omogočalo delo v industriji – to je zagotavljalo prosti čas, redno plačilo in neodvisnost od vremenskih spremenljivk: »Sčasoma so videli, da je kmečko delo bolj naporno kot delo v tovarni in da ne prinaša dobička« (Ustni vir 22, 10. 6. 2021). Sogovornik iz občine Grmek (Comune di Grimacco) pove, da je bil njegov dedek prestar, da bi se še ukvarjal s kmetijstvom, oče pa je že začel delati v industrijskem obratu v Manzanu. Pri razmišljanju o tem, kaj je njegovega očeta in druge spodbudilo, da so sprejeli delo v industriji, pove:

Potem so odprli dol na Manzane, an je šlo vse dol. Zak dol si zaslužu, naj gre dež al naj na gre, naj gre toča al naj na gre. Kar je bil konec mesca, so te plačali, in je blo bolj pametno, recimo, bolj lahko živet. (Ustni vir 5, 7. 7. 2021)

organizirali prevoz mleka iz vasi v to mlekarino. Mlekarji so hodili po celotni občini Srednje (Comune di Stregna), v celotni občini Dreka (Comune di Drenchia), v nižinskih vaseh občine Sovodnje (Comune di Savogna), v občinah Špeter (Comune di San Pietro), Grmek (Comune di Grimacco) in Podbonesec (Comune di Pulfero) pa le v nekaterih vaseh (Coren, osebna komunikacija, 12. 1. 2023).

¹⁵ Za analizo podobnega fenomena v Furlanski nižini glej Holmes 1989; za Kanalsko dolino glej Minnich 1993.

Če so v nekaterih družinah navajali, da se je njihova kmetija zaprla takrat, ko so se prevzemniki odločili, da ne bodo več opravljali kmetijskega dela, so v drugih družinah trdili, da so se znašli v situaciji, ko so že vsi potencialni dediči kmetije bivali v tujini. Podobno kot zgoraj navedeni sogovornik iz vasi pod Matajurjem tudi naslednja sogovornica opisuje stisko generacije, ki je postala prestara, da bi delala v kmetijstvu, ni pa imela prevzemnikov kmetij iz naslednje generacije:

Sprememba... [...] Temladi so šli po svete, glih ko ist. [...] Tist je bil, k se je videlo, da ratajavajo tastari stari, da puščajo že eno malo, jih zapuščava moč, jih zapuščava že senožeta, manj živine v hlevu, njive niso ble več tako delane. Tista sprememba, ja, sem zamerkala. Tut moja mama, moj tata. Zak niso bli ... Ni blo več štir krave v hlevi, so ble lah samo tri. An dobro veliko trpljenje za mamo, narveč za mamo, za merkat, Tina, de ne more vic. Narbuj slabo je blo tiste, de ni mogla, spoznanje. (Ustni vir 4, 12. 7. 2021)

V generaciji ljudi, ki so se še preživljali s kmetijstvom, so kot razlog za opustitev te dejavnosti pogosto navajali pokojnine. Sodeč po terenskih izsledkih so kmetovalci in kmetovalke začeli prejemati pokojnine v 1960. letih, če so plačevali davek na zemljo (v lokalnem govoru je pogosta uporaba pasiva: *pokojnine so prišle*). Pokojnine so bile tedaj nižje, zato v 60. letih še niso imele odločilne vloge, sčasoma pa so začele naraščati, in ob součinkovanju drugih dejavnikov so vse bolj vplivale na odločitev upokojencev in upokojenk o tem, ali bodo še nadaljevali s kmetijskim delom. Sogovornica, ki danes z nelagodjem spremlja posledice opuščanja kmetijstva na življenje v dolinah, vasi in krajino, celo pravi, da je »nostalgična [...] za svetom, preden so prišle pokojnine« (Ustni vir 2, 7. 10. 2021). Pokojnine so ljudem namreč zadoščale za preživetje in omogočile, da jim ni bilo treba več obdelovati polj in se ukvarjati z živinorejo. V primerjavi s časom, ko so »delali samo za to, da so preživeli«, so zdaj namreč dobivali denar (*palanke*), s katerim so si hrano lahko kupovali bodisi v Čedadu bodisi od slovenskih kmetov in kmetic, ki so svoje pridelke tihotapili čez mejo (Ustni vir 26, 7. 9. 2022). Sogovornik opiše ta proces: »So začel tudi penzije dati, ku teli kmetje so začel met eno malo soldov, an počas, počas, počas ... [začeli opuščat kmetijstvo]« (Ustni vir 21, 26. 8. 2022). Na terenu sem naletela na pričevanja, da so pokojnine prejemali že ob nizki starosti:

Potem še, kaj je blo, po men, je bila stvar ena druga reč, ki je škodvala, ane. Je bila, te penzije, k so dajal. So dajal prezgodaj penzije. So bli, so mel petinštirideset let stari, so mel to penzijo. [...] An puno med njimi so mel to penzijo in gotovo, niso več delali, an tam so delale gostilne in nič družga. (Ustni vir 20, 28. 10. 2021)

Poleg industrijskega razvoja, topografije dolin, agrarnih politik in pokojnin, o katerih pripovedujejo kot o odločil-

nih dejavnikov za opuščanje kmetijstva, se prebivalci spominjajo tudi vpliva okoljskih dejavnikov, predvsem potresa, ki se je zgodil v obdobju, ko se je že začelo izseljevanje v Furlansko nižino. Potres z magnitudo 6,5 po Richterjevi lestvici in epicentrom blizu Gumina (Gemona del Friuli) se je zgodil 6. maja 1976, septembra pa mu je sledil še močan popotresni sunek (Spletni vir 1). Čeprav Nadiške doline niso bile prizadete v enaki meri kot npr. Terske doline (glej Černo 2006), je potres izrazito vplival nanje. Med prebivalci in prebivalkami je glede posledic potresa uveljavljeno mnenje, da je živahno popotresno dogajanje pripomoglo k delni zaustavitvi izseljevanja in k boljši organizaciji prebivalcev, s tem pa k boljši artikulaciji njihovih aspiracij, tudi identitetnih oziroma jezikovnih (glej Clavora b.n.l.: 51; Stranj 1989: 109; Zuanella 1998: 276; Banchig 2013: 354). Prav tako se je po potresu v prizadete kraje steklo veliko finančnih sredstev, namenjenih obnovi porušениh in poškodovanih hiš, ki jih je marsikdo porabil tudi za »modernizacijo« svojega bivališča. Ugodnih posledic potresa pa ni mogoče zaznati pri kmetijski dejavnosti v dolinah, ki je po potresu vztrajno upadala. Špela Ledinek Lozej tako prav potres navaja kot mejnik, po katerem se je v Nadiških dolinah postopno upadanje končalo z dokončno opustitvijo planinskega gospodarstva (Ledinek Lozej 2019: 103–104). Sogovornice in sogovorniki pa se spominjajo, da je imela popotresna obnova negativen vpliv na kmetijstvo – pri porabi sredstev, namenjenih obnovi porušениh objektov, so prebivalci in prebivalke namreč morali izbrati, katere objekte bodo prenovili. Pogosto so izbrali bivalno hišo, hlevov in drugih struktur za kmetijsko delo pa niso obnovili, saj je bilo to že obdobje, ko »ni konvenilo [se ni splačalo] delat tle doma« in »niso več verjeli« (Ustni vir 7, 22. 6. 2021) v kmetijstvo. V neredkih primerih, ko so bili kmečki prostori zgrajeni v sklopu hiše – hlev v pritličju, senik pa v prvem nadstropju – so hišo obnovili tako, da so hlevu spremenili namembnost in ga prenovili v bivalen del, prav tako so ponekod v bivalne spremenili druga poslopja, namenjena kmetijski dejavnosti. Ledinek Lozej je v raziskavi o planinskem gospodarstvu prav tako zasledila, da so na planinah k-zone, prej namenjene sezonskemu bivanju na planinah, v sklopu popotresne obnove spreminjali v počitniška bivališča (Ledinek Lozej 2019: 104). Nekateri sogovorniki in sogovornice so mi prav tako pripovedovali, da so se raje odločili za obnovo bivališča v nižini, hiše in pripadajočega kmetijskega poslopja v dolinah pa niso obnovili.

Sklep

V članku sem prikazala socialne spomine na opuščanje kmetijstva v Nadiških dolinah ter orisala kompleksnost teh spominov in pomene, ki jih opisanim procesom pripisujejo lokalni prebivalci in prebivalke. Številni sogovorniki in sogovornice pripovedujejo, da je na njihovo odločitev o opustitvi vplival splet dejavnikov – deželne, nacionalne in

nadnacionalne agrarne politike, naravne danosti območja (zlasti hribovitosti) ter nove možnosti, ki so jih prebivalci in prebivalke dobili zlasti z delom v industrijskih obratih, novo infrastrukturo, pokojninami in v sklopu popotresne obnove. Opuščanje kmetijskih dejavnosti je v emskih percepcijah prebivalstva Nadiških dolin pomembno, saj njihova identiteta – predvsem lokalna – temelji na predstavah o kmečkem načinu življenja in obdelani krajini kot izrazu prisotnosti človeka. Opuščanje kmečkega načina življenja in posledično zaraščanje prebivalke in prebivalci pogosto tolmačijo kot razlog za izgubo starih navad, narečja, stika z zemljo in s predniki, pa tudi znanj o prostorih, rastlinah in toponimih, v skladu s tem pa ga vrednotijo kot razpad reda, družbe, »zlate dobe«. Lokalna identiteta je tako v veliki meri vezana na nostalgijo po kmečkem načinu življenja in času, ko so bile doline polne ljudi, kar prebivalke in prebivalci dojemajo kot velik prelom z današnjo situacijo, ko so vasi pretežno izpraznjene, doline pa marginalne in zapuščene (Kozorog 2013; prim. Minnich 1993).¹⁶ Opisani primer Nadiških dolin bi lahko interpretirali kot drugo plat predstave o zgodovini kot o razvojni shemi, za katero Wolf (1998: 26) opozori, da je napačna in zavajajoča, ker da spreminja zgodovino v zgodbo o moralnem uspehu. Iz orisanega razvoja dogodkov v teh dolinah lahko nemara vidimo, da so v procesu razvoja nekateri deli sveta na račun napredka drugih delov postajali vedno bolj nerazviti. V zadnjih letih pa v Nadiških dolinah zaznavajo tudi določeno ponovno naraščanje interesa – predvsem mladih – za ukvarjanje s kmetijstvom. Prispevki Evropske unije (predvsem za mlade prevzemnike kmetij), finančna sredstva, pridobljena v okviru Zaščitnega zakona za Slovence v Italiji, težnje po turističnem razvoju območja in zlasti obujeno zanimanje za bivanje v dolinah tako odpirajo nova vprašanja o prihodnosti dolin in njenih prebivalcev. Čas bo pokazal, ali bodo nove možnosti vsaj deloma zaustavile demografski padec, ali bo turistični razvoj, na katerega prebivalci in prebivalke polagajo veliko upanja, izpolnil njihova pričakovanja, nenazadnje pa tudi, ali bo lokalna identiteta spričo spremenjenih okoliščin postala v manjši meri utemeljena na nostalgicnih predstavah o kmetijskem življenju v preteklosti.

Zahvale

Za pregled članka in koristne komentarje se zahvaljujem Bojanu Baskarju, Mihi Kozorogu, Mancu Račič, urednica Maša Ličen in Saši Poljak Istenič ter nenazadnje obema anonimnima recenzentkama. Prav tako sem hvaležna vsem svojim sogovornicam in sogovornikom, ki so potrpežljivo odgovarjali na moja številna vprašanja. Članek je nastal v okviru programa usposabljanja mladih raziskoval-

cev, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

AGNOLETTI, Mauro: Italian Historical Rural Landscapes: Dynamics, Data Analysis and Research Findings. V: Mauro Agnoletti (ur.), *Italian Historical Rural Landscapes: Cultural Values for the Environment and Rural Development*. London in New York: Springer, 2013, 3–89.

BACARELLA, Antonino: *Le politiche agricole nello sviluppo economico in Italia: Dalla riforma agraria alle riforme della politica agricola comunitaria*. Palermo: L'EPOS, 1999.

BAKER, Thomas H.: First Movers and the Growth of Small Industry in Northeastern Italy. *Comparative Studies in Society and History* 36/4, 1994, 621–48.

BALDOCK, David, Justin Bartley, Martin Farmer, Kaley Hart, Valerio Lucchesi, Paul Silcock, Henrik Zobbe in Philippe Pointereau: Evaluation of the environmental impacts of CAP (Common Agricultural Policy) measures related to the beef and veal sector and the milk sector. Končno poročilo. 2007; https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/evaluation/market-and-income-reports/2007/beefmilk/report_en.pdf, 22. 11. 2022.

BANCHIG, Giorgio: Benečija: *Ko se mala in velika zgodovina srečata*. Čedad: Most, 2013.

BANCHIG, Giorgio, Zdravko Likar in Ezio Gosgnach: *Rojaki: Pol stoletja sodelovanja med beneškimi in posoški Slovenci*. Čedad: Most, 2019.

BATTISTIG, Luisa, Marina Cernetig, Aldo Clodig, Viljem Černo, Bruna Dorbolò, Loredana Drecogna in Andreina Trusgnach: *Besiede tele zemlje: Proze in poezije v beneškem narečju*. Trst: EST, 2004.

BATTISTIG, Luisa (ur.): *Živeti na planinah. Vivere sui pascoli*. Čedad: Most, 2019.

BOGATEC, Norina: Istruzione, formazione e ricerca in lingua Slovena in Italia. V: Norina Bogatec in Zaira Vidau (ur.), *Una comunità nel cuore dell'Europa: Gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio*. Rim: Carocci editore, 2016, 111–128.

BRNAŠKI Beneški Slovenci. *Koledar Družbe sv. Mohorja: za navadno leto 1945, 1945, 74–77*.

BRUMEN, Borut: *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba *cf, 2000.

BUFON, Milan: *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost: Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah: Primer Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1992.

CLAVORA, Feruccio: Storia e conseguenze dell'emigrazione. V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, cultura materiale, arte, tradizioni popolari, lingua, storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice, 2000, 391–407.

CLAVORA, Feruccio: Breve storia del lavoro nelle miniere di carbone. V: Feruccio Clavora in Roberto Pignat (ur.), *Lacrime nere: Dalle Valli del Natisone alle miniere del Belgio*. Pordenone: Primalinea, 2017, 117–129.

¹⁶ To dokazujejo tudi številne zasebne zbirke (glej Poljak Istenič 2015; Ravnik in Ledinek Lozej 2016; Ledinek Lozej 2017; Ledinek Lozej 2020).

- CLAVORA, Feruccio: *Indagine sulla propensione al rientro degli emigranti originari dalle comunità montane delle »Valli del Natisone« e della »Val Torre«*. Neobjavljena raziskovalna naloga. SLORI. b. n. l.
- COLE, John W. in Eric R. Wolf: *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. Berkley in Los Angeles: University of California Press, 1999.
- COREN, Michele: Latterie. Neobjavljena preglednica, b.n.l.
- ČERNO, Vilijem: Dolino je prizadel potres. V: Milena Kožuh (ur.), *Terska dolina, Alta Val Torre, Val de Tor: Terska dolina v besedi, sliki in pesmi Viljema Černa*. Celje in Gorica: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba, 2006, 105–112.
- D'ARONCO, Gianfranco in Milko Matičetov: Folklorna anketa v Furlaniji 1946. *Slovenski etnograf* 3–4, 1951, 297–330.
- DAPIT, Roberto: *La Slavia Friulana – Beneška Slovenija. Lingue e culture: Resia, Torre, Natisone – Jezik in kultura: Rezija, Ter, Nadiža. Bibliografia ragionata - Kritična bibliografija*. Špeter: Zadruga Lipa, 1995.
- DEL PANTA, Lorenzo: Popolazione, popolamento, sistemi culturali, spazi coltivati, aree boschive ed incolte. V: Reginaldo Cianferoni, Zeffiro Ciuffoletti in Leonardo Rombai (ur.), *Storia dell'agricoltura Italiana: L'età contemporanea*. Firenze: Edizioni Polistampa, 2002, 19–52.
- EISENSTADT, Shmuel Noah: Multiple modernities in an age of globalization. *Canadian Journal of Sociology* 24, 1999, 283–295.
- FAROLFI, Bernardino in Massimo Fornasari: Agricoltura e sviluppo: Il caso italiano (Secoli XVIII–XX). V: Massimo Canali, Giancarlo Di Sandro, Bernardino Farolfi in Massimo Fornasari (ur.), *L'agricoltura e gli economisti agrari in Italia dall'Ottocento al Novecento*. Milano: FrancoAngeli, 2011, 11–68.
- GIACCOMELLA, Alessandro in Alberto Milano: The Pedlars of the Natisone Valleys and the Diffusion of Remondini Prints: Hypothesis for an Illustrated Catalogue. V: Donatella Ruttar in Alba Zanini (ur.), *Guziranje: Dalla Schiavonia veneta all'Ungheria con le stampe dei Remondini = Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini = From Venetian Schiavonia to Hungary with the Remondini prints*. Srednje: Občina Srednje, Passariano, Regione autonoma Friuli Venezia Giulia Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali, 2009, 118–126.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001 [1925].
- HOLMES, R. Douglas: *Cultural Disenchantments: Worker Peasantries in Northeast Italy*. New Jersey in Oxford: Princeton University Press, 1989.
- JACULIN, Giuseppe: *Gli Slavi del Natisone*. Tavagnacco in Videm: Arti grafiche friulane, 1996.
- KALC, Aleksej: Smernice preučevanja izseljenstva v slovenskem zamejstvu v Italiji in slovensko izseljevanje z zamejskega prostora v delih italijanskih avtorjev. *Dve Domovini* 5, 1994, 151–175.
- KALC, Aleksej: Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: Teme in problemi. *Annales* 10, 1997, 193–214.
- KALC, Aleksej: Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: Primer občine Sovodnje/Savogna. *Dve Domovini* 11–12, 2000, 175–202.
- KALC, Aleksej: Izseljevanje iz Beneške Slovenije v severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov. *Dve Domovini / Two Homelands* 47, 2018, 107–126.
- KALC, Aleksej in Maja Kodrič: Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije. *Zgodovinski časopis* 46/2, 1992, 197–210.
- KOMAC, Miran: Migracijski procesi v Furlaniji-Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneške Slovence. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, 639–649.
- KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- KOZOROG, Miha: Poskusno o Benečiji s konceptom odročnosti: Migracije in konstrukcija kraja. *Ars & Humanitas* 7/2, 2013, 136–149.
- KOZOROG, Miha: Identitetne politike, evropsko povezovanje in slovenska etničnost v Benečiji. V: Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matkovič, Tita Porenta in Nevena Škrbić Alempijević (ur.), *Ponovno izrisovanje meja: Transformacije identitet in redefiniranje kulturnih regij v novih političnih okoliščinah 12. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice*. Zagreb, Ljubljana: Hrvatsko etnološko društvo, Slovensko etnološko društvo, 2014a, 71–87.
- KOZOROG, Miha: Postajanje: Praznovanje življenja v beneški vasi. V: Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), *Praznična večglasja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014b, 213–236.
- KOZOROG, Miha: On the Border: Perspectives on Memory Landscapes between Slovenia and Italy. V: Uroš Košir, Matija Črešnar in Dimitrij Mlekuž (ur.), *Rediscovering the Great War: Archeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, 2019a, 63–76.
- KOZOROG, Miha: They Feed Here and Live There: Borderwork with Wildlife in Slovenia's North-East Corner. *Traditiones* 48/1, 2019b, 191–211.
- LEDINEK LOZEJ, Špela: Local cultural heritage collections from the Slovenian-Italian border region. V: Simona Pinton in Lauso Zagato (ur.), *Cultural heritage: Scenarios 2015-2017*. Benetke: Ca' Foscari, 2017, 607–621.
- LEDINEK LOZEJ, Špela: Planine v Nadiških dolinah: Pretekle prakse in sodobna dediščina. *Goriški letnik – Zbornik Goriškega muzeja* 43, 2019, 93–108.
- LEDINEK LOZEJ, Špela: Collaborative inventory: A participatory approach to cultural heritage collections. V: Janez Nared in David Bole (ur.), *Participatory research and planning in practice*. Cham: Springer Open, 2020, 121–131.
- MATIČETOV, Milko: O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev. *Slovenski Etnograf* 1, 1948, 9–56.
- MERKÛ, Pavle: *Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

MINNICH, Robert: *Socialni antropolog o Slovencih: Zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: SLORI, 1993.

MLEKUŽ, Jernej: *Proučevanje učinkov migracij na vrednotenje prostora med izseljenci iz Nadiške Beneške Slovenije*. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002.

MLEKUŽ, Jernej: »Mali« prispevek k vprašanju »povratništva«: Življenjske pripovedi migrantov povratnikov iz Beneške Slovenije – potovanji brez vrnitve? *Dve Domovini* 17, 2003, 67–94.

MLEKUŽ, Jernej: Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve Domovini* 19, 2004a, 141–164.

MLEKUŽ, Jernej: Kaj, kako in mogoče še zakaj so tako pisali o izseljevanju in izseljencih iz Beneške Slovenije v časniku Matajur v letih 1951–1960. *Dve Domovini* 20, 2004b, 175–192.

MLEKUŽ, Jernej: Življenjska pripoved migrantke Luise: Prispevek za »drugačno« družbeno geografijo. *Geografski vestnik* 76/1, 2004c, 37–51.

MUSONI, Francesco: *Tra gli Sloveni di Montefosca*. Videm: Tipografia di Domenico del Bianco, 1898.

MUSONI, Francesco: *Nuove ricerche di antropogeografia nelle prealpi del Natisone*. Videm: Tipografia Domenico del Bianco, 1914.

ÖZYÜREK, Esra: *Nostalgia for the modern: State, Secularism and Everyday Politics in Turkey*. Durham in London: Duke University Press, 2006.

PANJEK, Aleksander in Ines Beguš: Matajur e Colovrat: Ordineamento e sostenibilità del pascolo: Un confronto tra i versanti veneto e asburgico nelle Alpi Giulie in età moderna. *Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen* 19, 2014, 35–55.

PASCOLINI, Mauro: L'alpeggio nelle Valli del Natisone: La perdita di un originale modello di sfruttamento delle risorse. V: Vincenzo Orioles (ur.), *Studi in memoria di Giorgio Valusi*. Alesandria: Edizione dell'Orso, 1992, 45–62.

PASCOLINI, Mauro: Le Valli del Natisone e la montagna Friulana: Un quadro di riferimento conoscitivo per le politiche di sviluppo. V: Mauro Pascolini (ur.), *Forum di sviluppo locale: Atti di un percorso partecipativo: novembre 2001–novembre 2002*. Videm: Natisone Gal, 2002, 15–32.

PERUSINI, Gaetano: Le forme della vita rurale nella Slavia italiana. V: *La storia della Slavia Italiana*. Špeter in Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1978, 43–56.

POLJAK ISTENIČ, Saša (ur.): *Kulturna dediščina med Alpami in Krasom: Vodnik po zbirkah. L'eredita culturale fra Alpi e Carso: Guida alle collezioni*. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.

PREDAN, Izidor: Gospodarski in kulturno-posvetni položaj v Beneški Sloveniji. *Geografski obzornik* 20/3–4, 1973, 33–37.

RAVNIK, Mojca: Družina in selitveni pojavi v Nadiških dolinah v Beneški Sloveniji. *Traditiones* 32/1, 2003, 29–55.

RAVNIK, Mojca: Pustne šege v Benečiji v kontekstu selitvenih gibanj in položaja slovenskega narečja. V: Helena Ložar-Podlogar in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), *Čar izročila: Zapuščina Nika Kureta (1906–1995)*, Ljubljana: Založba ZRC, 2008, 281–301.

RAVNIK, Mojca in Špela Ledinek Lozej: Sodelovanje raziskovalcev in lokalnih skupnosti na čezmejnem območju med Alpami in Krasom: Primer projekta »Zborzbirk«. V: Jadranka Grbić Jakopović, Tanja Kovačič, Anita Matkovič, Saša Renčelj, Luka Šešo, Nives Sulič, Lucija Mihaljevič in Tihana Rubić (ur.), *Srednjeevropsko povezovanje etnologov in kulturnih antropologov kot izziv današnjemu času: 13. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo = Srednjoevropsko povezivanje etnologa i kulturnih antropologa kao izazov današnjemu vremenu: 13. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2016, 53–65.

RUCLI, Renzo: La costruzione del territorio delle Valli del Natisone. V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, cultura materiale, arte, tradizioni popolari, lingua, storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice, 2000, 59–75.

RUCLI, Renzo: *Il paesaggio antropizzato delle Valli del Natisone: Modificazioni e persistenze. Kulturna krajina Nadiških dolin: Spreminjanja in ohranjanja*. Špeter in Čedad: Študijski center Nediža, Kulturno društvo Ivan Trinko, 2003.

RUTAR, Simon: *Beneška Slovenija: Prirodnoznanstvi in zgodovinski opis (15 podob)*. Čedad: Združenje Evgen Blankin, 1998 [1899].

RUTTAR, Donatela in Alba Zanini (ur.): *Guziranje: Dalla Schiavonia Veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini = From Venetian Schiavonia to Hungary with the Remondini Prints*. Srednje: Občina Srednje, Passariano, Regione autonoma Friuli Venezia Giulia, Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali, 2009.

SENČAR MRDAKOVIČ, Marko: Politična ekologija smučarskega turizma v dolini Pitztal: Združitev Pitztalskega in Ötztalskega ledenika. V: Boštjan Kravanja in Marjetka Rangus (ur.), *Vprašanja o turizmu in v turizmu. Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/1, 2021, 33–44.

SIMONETTI, Gualtiero: Il paesaggio naturale delle Valli del Natisone. V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, cultura materiale, arte, tradizioni popolari, lingua, storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice, 2000, 9–25.

Spletni vir 1: 6 maggio 1976, quarantacinque anni fa il terremoto che devastò il Friuli. *La stampa* 6. maj 2021; <https://www.lastampa.it/cronaca/2021/05/06/news/6-maggio-1976-quarantacinque-anni-fa-il-terremoto-che-devastò-il-friuli-1.40239427, 13. 7. 2021>.

STAVRIANOS, Leften Stavros: *Global Rift: The Third World Comes of Age*. New York: William Morrow and Company, 1981.

STEINICKE, Ernst, Igor Jelen, Gerhard Karl Lieb, Roland Löffler in Peter Čede: Slovenes in Italy: A Fragmented Minority. *European Countryside* 8/1, 2016, 49–66.

STRANJ, Pavel: *La Comunità Sommersa – Sloveni in Italia dalla A alla Ž*. Trst: SLORI, 1989.

TESTORI, Giulia: *Land Grouping as Common Property, a Strategic Interpretation of the Past to Protect and Valorize Rural Areas, the Case of Valli Del Natisone. Neobjavljen rokopis*, 2014.

TOMASETIG, Ada (ur.): *Od Idrije do Nediže: Benečija. Dal Judrio al Natisone: Slavia Friulana*. Reana del Rojale: Chiandetti, 2011.

TRUSGNACH, Margherita: *Same misli*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko, 2000.

TRUSGNACH, Andreina: *Pingulauenca ki jo nie bluo. L'altale-na che non c'era*. Trst: EST, 2022.

TURNŠEK, Metod: *Od morja do Triglava: Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja. Knj. 2, Od idrijskih, nediških in tarčint-skih Slovencev do Rezijancev*. Trst: Zgodovinsko-narodopisni inštitut, 1954a.

TURNŠEK, Metod: *Rod za mejo: Zgodovina in socialna slika Beneške Slovenije in Rezije*. Trst, 1954b.

VIAZZO, Pier Paolo: *Alpske skupnosti: Okolje, prebivalstvo in družbena struktura*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2014.

VRANJEŠ, Matej: Zelena puščava: Kulturna krajina iz »doma-činskega zornega kota.« *Etnolog* 15, 2005, 281–301.

VRANJEŠ, Matej: Vikendaši kot »najbližji drugi«: O tem, kako Trentarji konstruirajo lokalnost prek diskurzov o vikendaštvu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57/3–4, 2017, 55–65.

WOLF, Eric: *Evropa in ljudstva brez zgodovine I*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.

WOLF, Eric: *Evropa in ljudstva brez zgodovine II*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999.

ZUANELLA, Božo: *Mračna leta Benečije: Dejavnosti tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

“The factory ruined it all”: Social Memories of the Locals Regarding the Abandonment of Agriculture in Slavia Veneta

Agriculture was the main economic activity in the Natisone Valleys (northeastern part of Italy) before the Second World War. After the war, it was gradually abandoned, which is in the present noticeable in the overgrowth of the meadows and the dry stone walls, of the immediate surroundings of the villages and the paths that once connected them. Abandonment of agricultural activity is an important issue in the valleys since many residents have experienced it throughout their lifetime. The consequences of abandonment are clearly present in contemporary time – in the transformation of the landscape as well as in the change of habits, work, everyday life, mutual relations, and demography of the Valleys. The issue is also relevant since the nostalgic memories of the agrarian past and the cultivated landscape as its expression occupy an important place in the ideas about the local culture and identity. This is largely linked to nostalgia for the agrarian way of life and a time when the valleys were full of people, which the inhabitants perceive as a discontinuity with today's situation, with the villages mostly empty and spaces that are perceived as marginal and abandoned. In the article, I deal with the social memories of the inhabitants regarding the abandonment of agriculture, placing them in the broader context of the modernization processes. In doing so, I illustrate how these processes, as well as people's decisions to abandon agriculture and engage in other activities, are retrogradely described by the locals. They are frequently interpreted as the result of a complex combination of external factors, events, as well as the natural conditions of the area (mainly hilliness). Emigration abroad and to other Italian regions in the period immediately after the Second World War, and after the industrial development of the Friulian Plain in the 1970s, to the production centres within the Friuli-Venezia Giulia region is particularly relevant here. In this period, the earthquake of 1976 also had a significant impact on the lives of the inhabitants, in addition to particular state measures, such as the payment of pensions, the construction of new infrastructure, and agrarian policy, which likewise proved to be relevant in the locals' decisions to forego agriculture.